

MAQSUD ASADOV,
filologiya fanlari doktori, professor,
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti

BOBUR MASNAVIYLARIDA HOL VA TASVIR UYG‘UNLIGI

Annotatsiya: Mazkur maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur masnaviylarining o‘ziga xos poetik xususiyatlari haqida bahs yuritilgan. Ayniqsa, hasbi hol xarakteridagi masnaviysida ma’naviy hol ifodasi, badiiy tasvir imkoniyatlari va Bobur shaxsiyatining yorqin jihatlari aks ettirilgani tahlillar asosida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: masnaviy, Bobur, hasbi hol, dunyo, subh.

Аннотация: В данной статье тщательно изучены специфические поэтические особенности маснави Захириддина Мухаммада Бабура. Следует отметить, что на основе анализа были выявлены некоторые возможности художественной репрезентации и светлые стороны личности Бабура, особенно в произведениях автобиографического характера, в них отразилось выражение духовного состояния поэта.

Ключевые слова: маснави, Бабура, хасби хал (духовное состояние), мир, заря.

Annotation: There is examined in detail the features of the poetics of the masnavi Zakhiriddin Mukhammad Babur in this article. The article examines in detail the features of the poetics of the masnavi of Zahiriddin Muhammad Babur. It should be noted that on the basis of this analysis, not only some possibilities of artistic representation of Babur’s poetic skill were revealed, but also the disclosure of his personality in some masnavi, especially those written in an autobiographical style. We can say that they reflected the expression of the spiritual state of the poet.

Key words: masnavi, Babur, hasbi khal (spiritual state), world, dawn.

Ma’lumki, Bobur so‘zi – hikmatga, hikmati – she’rga, she’ri – irfon va ma’rifatga evrilgan yetuk so‘z san’atkoridir. Uning ijodini shaxsiyatidan, shaxsiy fazilatlarini esa ijodiyotidan ayri tushunish va talqin qilish ham nihoyatda mushkul bir ishdir. Shoh va shoirning har bir she’rida hayot haqiqatlarini teran anglagan, ma’naviy olamida tafakkur chechlari bo‘y taratib, she’rxonni hayrat va mushohadaga ilhomlantirib turgan lirik qahramon – donishmand insonning poetik qiyofasi yorqin jonlanib turadi. Bu, xususan, masnaviylarida ko‘zga yaqqol tashlanadi. Mirzo Boburning adabiy merosida 20 ga yaqin masnaviy janri namunalari mavjud. Ular orasida “Bir kecha xotirim mushavvash edi” misrasi bilan boshlanuvchi she’r ruhiy kamolot yo‘lidagi solik – lirik qahramonning ranj-u iztiroblari, o‘y-kechinmalari, orzu-umidlarini yanada teranroq kashf etishga imkon berishi bilan boshqalaridan yaqqol ajralib turadi. Mazkur she’r jami 72 baytdan iborat bo‘lib, hafifi maxbun va abtar vaznida yozilgan [5, 98]. Maqolada biz shoirning ana shu masnaviysi xususida to‘xtalamiz.

Aslida, o‘tmish she’riyatida bu dunyo barcha yomon odatlar, noqisliklar, tubanliklarning ramzi sifatida tasvirlanadi. Dunyoga muhabbat qo‘yish esa insonning ma’naviy kamolotiga

to'siq bo'lishi aytilib, dunyoparastlik keskin qoralanadi. Bobur masnaviysida ham bu olamning ranj-u zahmatlarini ko'p ko'rgan, hayotning achchiq-chuchugini "xo'b" totgan, g'am-anduhdan yuragi zada bo'lgan "miskin" kishining hasrat-u alamlari o'ta ta'sirchan bir tarzda ifoda etilgan. Mazkur she'r lirik qahramonning "vafosi yo'q zolim", "zulmdin o'zga ishni bilmay" digan, odamlarni "yuz ishva-u firib bila" aldab, o'ziga rom etadigan "dahr"dan shikoyati bilan boshlanadi:

*Bir kecha xotirim mushavvash erdi,
Ko'zda suv, ko'nglum ichra otash erdi.
Dahr ishidin fig'on qilur erdim,
Xotirimni yomon qilur erdim. [3, 188]*

Agar xotir so'zi bo'lmasa, ushbu satrlarni bu dunyoning tashvish-u izzitoblardan qalbi ozor topgan chorasiz kimsaning oh-u fig'oni deb sharhlash mumkin bo'lar edi. O'zi, aslida ham shunday. Biroq, diqqat qilinsa, mazkur baytlarda irfoniylar fikr-tuyg'ular ham ifodalangan. Chunki mumtoz adabiyotda "xotir" deyilganda, ko'p hollarda insonning ichki olamida paydo bo'ladigan sas va ovozlarning tushuniladi. Bular tasavvuf tadqiqotchilari tomonidan to'rtga ajratilib o'rganilgan. Birinchisi – Ollohdan keladigan saslar, ya'ni xotiri Haq. Ikkinchisi malakdan etadigan – ilhom. Uchinchisi – shaytondan keladigan sado – "vasvasa" va to'rtinchisi nafsdan tug'ilajak saslar – "havojiz" sanaladi. Inson botinida vasvasa bilan havojiz barham topmas ekan, u hech qachon xotir tinchligi va osudaligiga erisha bilmaydi. Masnaviyda lirik qahramonning "mushavvash xotir", ya'ni parishon, tashvishli, beorom kayfiyatga sohib ekaniga, "ko'ngil ichra otash"ni "ko'z" yoshlari bilan o'chirishga urinayotganiga bir sabab ham ana shunda. Ayonki, xotir – qalb, ko'ngil demakdir. "Navoiy asarlari lug'ati"da ham xotir so'zi 1. Ko'ngil 2. O'y, fikr, xayol 3. Es, yod, xotira deb izohlangan [1, 420]. Xotirni xush tutmoq, uni har turfa tiyraliklardan asramoq lozim. Ana shunda qalb haqiqiy rohatni tuyadi, jon huzur-halovat topadi. Haq ma'rifatiga yaqin bir hol qalbga farog'at, ma'naviy nash'a, huzur bag'ishlaydi. Shu sababli, she'rda g'oyibdan kelgan hotif ovozi lirik qahramonga mana nima deydi:

*Ta'ma uzgil bu eski dunyodin,
Xotiringdin chiqar bu dun yodin. [3, 189]*

Shunisi ham borki, Boburning lirik qahramoni – hayot kurashlarida chiniqqan, mashaqqat-u zahmat olovida toblangan, shijoat-u jasoratda, qat'iyat-u qanoatda boshqalarga sira o'xshamagan metin irodali nodir shaxs. Uning umidsizligi zaminida umid va ishonch, zaif-u notavonligi ortida kuch-qudrat, baxtsizligi zaminida saodat-u iqbol hamisha bo'y ko'rsatib turadi. Chunki:

*Arzimas g'am yemakka bu dunyo,
Bal otin ham demakka bu dunyo. [3, 189]*

deyishga jur'ati, fikrati, hatto jasorati ham yetadi uning. Mumtoz adabiyotda o'z tabiatidagi katta-yu kichik – barcha nuqsonlarni oshkor aytishdan aslo cho'chimagan, nafs qutqulariga uchib, yo'l qo'ygan har qanday xato va kamchiliklarini keskin fosh etishdan sira chekinmagan isyonkor kishilarga malomatiylar deyilgan. Malomatiylar uchun nafs nazorati, botiniy va zohiriy noqisliklar, kemtikliklarni tuzatish mas'uliyati inson kamolotining bosh masalasi sanalgan. Malomatiylik maslagidagi solikka eng muhim, eng ahamiyatli narsa – bu qalb va vaqt. Ularning o'zlaridan bir talablari, xalqning ta'na-yu malomatiga, yozg'irish-u mazammatiga aslo parvo qilmay, e'tiqod-

da sobitlik, ruhoniy huzur-halovatga erishish yo'lida barcha mashaqqatlarga toqat aylashdir. Bir g'azalida Bobur bu haqda mana bunday yozgan edi:

*Ulusning ta'nu ta'rifi manga, Bobur, barobardur,
Bu olamda o'zimni chun yamon-yaxshidin o'tkardim.*

Bu bayt bir ma'naviy hol mahsuli. Irfoniy adabiyotda "bu holatga Tark deyilgan. Malomatning yana ikki ko'rinishi bo'lib, biriga Istiqomat, ikkinchisiga Qasd nomi berilgan. Istiqomat – dilni fisq-u fasod, munofiqlik va riyodan tozalab, faqat Haq talablariga muvofiq yashash ma'nosini bildirgan" [7, 46]. Bobur masnaviysida lirik qahramon ana shu – istiqomat tamoyillari asosida umr kechiruvchi ma'nan etuk shaxsdir. Shu boisdan u hotif tilidan o'z nafsini qattiq qoralaydi, tabiatdagi xato va kamchiliklarni tanqid qilishdan aslo istihola qilmaydi. Masalan:

*Fisq qilmoqdin o'zga fikring yo'q,
Fahsh demakdin o'zga zikring yo'q...
Qilg'asiz xalqni tumon g'iybat
Degasiz otingizni xushsuhbat...
Bu ne umru bu ne balolig'dur,
Bu ne tavru ne yuz qarolig'dur.... [3, 190]*

Darhaqiqat, nafs iskanjasidan butkul xalos bo'lib, o'z-o'zini Haq matlabi, chin insonlik maslagi bilan umr kechirishga qat'iy da'vat etish ruhi Bobur lirik qahramoniga xosdir. Ruh pok gavhardan yaratilgani uchun uning mohiyati vahdat, ya'ni birlikdan iborat. Nafs-chi? Nafsning istak-xohishlari chegara bilmaydi, unga erk berilsa, insonni o'tkinchi hoy-u havaslar yo'lida ne ko'ylarga solib, umrning go'zal damlarini behuda sarf qilinishiga sabab bo'ladi. Nafsning tamali kasrat, ya'ni ko'plik bo'lgani uchun mumtoz adabiyotda u ruh bilan hamisha ziddiyatda tasvirlanadi. Jumladan:

*Nafsning kasbidur havou havas,
Ruh alidadur bular yaramas. [3, 191]*

Ayonki, subh tong demakdir. Ma'rifiy adabiyotda esa, subh deganda, g'ayb olamida Haq jamolining nurlanib oshiq dilidan borliq, mavjudot zulmatini aritishi ham tushunilgan. Ya'ni "subh" vahdat nuri hamdir. Tasavvuf istilohi sifatida "subh – ilohiyot tajallisining zuhuri bo'lib, u g'ayb olamidan nozil bo'ladi; tayyunot (moddiy borliq, mavjud ashyolar) zulmatlarini oshiqning dil sahifasidan sildirib tashlaydi" [2, 160]. Demak, tong – fayz manbai, zavq va farah timsoli. Butun borlig'i "subhi sodiq" "nafasi" – Haq ma'rifati bilan yorishgan ma'naviy huzur holidagi solikning his-tuyg'ulari masnaviyda quyidagicha ifodalangan:

*Manga so'zlarki tong bu tun qotti,
Jonima o'qlar erdi tong otti.
Subhi sodiqlig'i chu zohir edi,
Nafasi subhning muassir edi. [3, 191]*

Tasavvufda vaqt, nafas, lahza Haq yo'liga kirgan solikning faqat muayyan fursat, ya'ni ayni damdagi ruhiy kechinmalarini anglatadi. Vaqt hol sohibining qalbidagi ilohiy surur demakdir.

Solikning aql-u shuuri, his-tuyg'ulari bu dunyo va uning tashvishlari bilan bog'liq bo'lsa, vaqt va nafas ana shu – dunyodir. U g'am-anduh cheksa, vaqt ham g'am-anduh, shodlansa, vaqt – shodlikdir. Vaqt – solikning ma'naviy olamida g'olib va hokim bo'lgan tuyg'u va tushunchalar. Barcha ma'naviy fazilatlar va ruhiy kamolot sirlari vaqt bilan qozoniladi. Masnaviydagi “tong”, “subhi sodiq”, “fursat” kabilar orqali ana shunday mazmunlardan ham bahs yuritilgan.

Ma'rifiy adabiyotda “jazba insondagi alohida ilohsevarlik mayli” deb qaraladi. U “ishqdan holga, holdan qalb va ruhga, ruhdan Haqqa yo'naltiruvchi hurriyat yo'li”dir [4, 33]. Bobur masnaviy-sida ham muallif ruhiyatidagi jazba holati yuqori darajada aks etgan.

*Davlat uchun ko'ngulni zor etma,
Izzat uchun o'zungni xor etma.*

misralari orqali ko'ngli chinakam hurlik saodati va Haq ma'rifatidan zavq-u farah tuygan faqr holidagi solikning ruhiy kechinmalari ifodalangan. “Jazba qancha kuchli bo'lsa, solik shuncha tez tariqat odobini o'zlashtirib, qalb ko'zi ochiladi, holga kiradi”. Hol esa, “o'ziga xos qisqa muddatli kayfiyat. Qalbning porlashi, chaqmoq chaqilganday yarqiragan charog'on nurni tuyish lazzati.” [4, 33]. Boburning mazkur masnaviysi ana shunday bir hol mahsulidir. Lirik qahramon esa tafakkur odami, ruh kishisi. Buni she'rning so'nggi baytlari mazmunidan ham anglash uncha qiyin bo'lmaydi:

*Rost qilg'aysen e'tiqodingni,
Bilgasen mabdau maodingni. [3, 191]*

Ko'rinadiki, Bobur masnaviysida o'z mohiyatini anglash sari borayotgan malomat maslagidagi komil insonning o'y-kechinmalari badiiy ifoda topgan. She'rda hidoyat nurlari botiniy olamini munavvar etgan ma'naviy hol sohibining axloqiy qiyofasi favqulodda jonli va ta'sirchan gavdalandirilgan. Masnaviy o'quvchiga Bobur lirik qahramonining o'ziga xos fikr dunyosi, ruhiy kamolot sirlari, hayotiy xulosalari haqida yorqin tasavvur beradi. Qolaversa, Bobur she'riyatida vaqt, fursat, nafas, dam timsollarining mohiyatini yanada teranroq mushohada qilishga imkon yaratadi. Umuman olganda, mazkur masnaviyni atroflicha tahlil etish shoh va shoir Bobur shaxsiyati va tarjimai holini kengroq bilishga, adabiyotshunoslikda Bobur va malomatiylik maslagi, Bobur va naqshbandiya tariqati g'oyalari masalalariga atroflicha baho berishga ham yo'l ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. . Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. IV tomlik. III tom. – Toshkent: Fan, 1984. – 822 b.
2. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том III. Суфизм и суфийская литература. – М.: Восточная литература, 1965. – 668 с.
3. Bobur. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Fan, 1953. – 212 b.
4. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr-O'zbekiston, 2009. – 344 b.
5. Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi. – Toshkent: Sharq, 2014. – 714 b.
6. Haqqul I. “Malomatiylik va Navoiy”. // O'zbek tili va adabiyoti. 2016, № 1. – B. 6-11.
7. Haqqul I. Navoiyga qaytish. – Toshkent: Fan, 2007. – 240 b.